

סוקרים ספרים

חלומות ומעשיות: חקירה פסיכואנליטית ואתנו־פואטית

רווית ראופמן

רסלינג, 2012.

עד תחילת המאה ה-18 אפיינה את גישת חוקרי הספרות הנמסרת בעל פה הערכה שלילית ברורה לערכיות האידיאלית והאסתטית של היצירה הסיפורית־העממית. הספרות העממית (שנקראה בפיהם פולקלור) נתפסה כספרות פשוטה, בלתי מורכבת ובלתי מפותחת, המשקפת מוגבלות מחשבתית ואמנותית. על פי דעה זו, רק כאשר יצירה פולקלורית מתפתחת ליצירה ספרותית־כתובה נוצרים בה שינויים איכותיים, הבאים לביטוי במונחים כגון: "ספרות עממית" ו"ספרות גבוהה".

סגירותו של המבנה הספרותי העממי (נוסחאות קבועות של פתיחה וסיום במעשיות; הסיבוך הסיפורי והתרתו ההכרחית) מנוגדת למבנים החופשיים והפתוחים המקובלים בספרות הכתובה, כפי שהדמויות הקיבוציות, המעמדיות, החברתיות־הלאומיות מנוגדות לדמויות האינדיווידואליות והפסיכולוגיות בספרות הכתובה.

גיבורי הספרות העממית הם גיבורים סטריאוטיפיים, דמויות חסרות ייחוד, שאינן זוכות לגילום אישי, והן סטטיות, כלומר מרגע הצגתן והופעתן על בימת העלילה הסיפורית הן מתייצבות לפני המאזין במלוא תכונותיהן הנפשיות, ושוב אינן צופנות עבורו כל הפתעות וגילויים. סטטיות באה לעתים כיוון שהגיבור נתפס כאילו מבחוץ, כאילו דרך עיני הזולת, בלי שיועלה ביצירה עולמו הפנימי; שכן חיי הנפש הנמצאים תמיד בתנועה משווים לכל דמות רושם דינמי, העשוי לטשטש את יציבות הדמות וקביעותה. אפשר לומר, שדמות סטטית האופיינית לספרות העממית שבעל פה אינה זוכה לעיצוב חיי נפש, אך היא דינמית בפעולות שהיא מבצעת, וכן בהיותה מושא לפעולה. זוהי תרומת הדמות לעלילה הסיפורית הדרמטית, העומדת במרכז הספרות העממית.

בעיצוב הגיבורים הפועלים ביצירה הספרותית־העממית בולטת נטיית המספר להגדיר בגלוי את הדמות בהגדרה ישירה וקצרה (הקצב הקמצן, הנערה טובת הלב, הגמד הרשע), המבליטה את תכונתה האופיינית. גם ציון פריט לבוש מסוים או תיאור תכונה פיזית כלשהי (חרב, זקן לבן ארוך, בגדים בלויים) שכיח בפי המספר העממי, ותורם לגילום התכונה המרכזית (החויבות או השלילית) של הגיבור המוצג.

ההגדרות המאפיינות את הגיבורים הסיפוריים וכן הסברי המספר השלובים בעלילה וידיעתו את המתרחש בנפש הגיבור כרוכים, כמובן, בכך שהמספר העממי הוא "יודע כול", ואחראי, לעתים, לא רק לדרך עיצובו של העולם המסופר, אלא גם למשמעות המיוחדת שעולם זה זוכה לה בלבושו הספרותי.

במעשייה עממית הדמויות קונוונציונליות במודגש, והעדר "עיבוי פסיכולוגי" של הדמויות תורם להיבט של אי־הריאליות של המעשייה. ההיבט המריונטי של הדמויות, שקיפותן והאוטומטיות שלהן הם חלק מתלישות המעשייה מן העולם המציאותי. אם כן, המעשייה מסופרת במכוון כלא־ריאליסטית, כלומר, היא נראית כלא תואמת את מושגי המאזין על המציאות, והיותה בדיונית מובלטת בתכונותיה השונות, כגון: גודש של הרפתקאות, המנוגד למה שמקובל כ"סביר במציאות" והעדר מכוון של התייחסות לתפיסת הזמן ההיסטורי (תקופה, אירוע היסטורי, אישיות היסטורית) ולתפיסת המרחב הגיאוגרפי. המעשייה מתרחשת במקומות ובזמנים בלתי מוגדרים והיא על־זמנית ועל־מקומית.

הפיקטיביות של המעשייה היא אפוא חשופה ומודגשת, והיא מובלטת, למשל, במבחר המלים השגורות והסטריאוטיפים, כגון נוסחאות הפתיחה והסיום, בהיגיון הפנימי של המעשייה, המוצג כזר להיגיון של המציאות (שמירת המבנה הלוגי העלילתי־החיצוני), וחזרה על תמונות הכרחיות למעשייה (כגון: הבת הצעירה, היפה והחכמה, האם החורגת והמרשעת, האישה הנאמנה).

כך יוצרת המעשייה, המתגלה כבריחה לעולם שבו נפתרים כל המתחים, עולם של חלום, שבו הבלתי אפשרי הופך באופן פלאי לאפשרי. האירועים העל־טבעיים המאגיים והפלאיים מדגישים אף הם את בדיונות המעשייה, והיא נעדרת כוונות חינוכיות־דידקטיות.

ברור אפוא מדוע נטו חוקרי הפולקלור והפסיכולוגיה כאחד לעיין במעשיות העממיות תוך שימוש במתודה פסיכו־אנליטית. דרכה של רווית ראופמן שונה: היא מבקשת לבחון את סיפורי החלום מתוך גישה ספרותית ופולקלוריסטית, כיוון שכך אפשר להבין הבנה עמוקה יותר הן את החלומות והן את המעשיות; ואותה התייחסות בין־תחומית יש בה כדי להעשיר את שני התחומים כאחד.

ספרה המעניין של ראופמן מתבסס על עבודת הדוקטורט שלה, שבה האזינה לסיפורי חלום של נשים. בכך היא תורמת בספרה אף לתחום חקר המגדר, כיוון שדיוניה בקולות הנשים הבאים לביטוי בסיפורי החלום ובמעשיות העממיות מצביעים על ראייה חדשה ופרשנות חדשה.

היא מדגישה, כי כפי שהפרשנות הפסיכולוגית למעשיות, המוצגות בספרה, מסתייעת בחומרים העולים מסיפורי חלום, כך גם חלומות אשר מציגים מוטיבים, תמות ועלילות הדומים לאלה המופיעים במעשיות, זוכים להתייחסות המתבססת על חומרים העולים ממעשיות עממיות. לפיכך משקפים פרקי הספר את מערכות היחסים

השונות תוך דיון בסיפורי חלום נשיים – יחסים בין גברים ונשים, בין הורים לילדים, בין עמים וקבוצות.

כך למשל, סיפורי חלום של נשים שבמרכזם דמות החתן-החיה, פתיחת החדר הנעול והגבר רודף הנשים נדונים בהשוואה למעשיות על "כחול הזקן" או "היפה והחיה". באמצעות סיפורי החלום מתווספים היבטים חדשים להבנת נוסחי המעשיות הידועות, מה שמאפשר למחברת להציג אפשרויות נוספות להסתכלות על יחסי המינים, תוך חישוף קולות חדשים בסיפורי החלום שאינם מצויים במעשיות. נראה לי, כי במעשיות העממיות על החתן-החיה יש מסר נוסף – הן מאפשרות לפתח סובלנות ושיתוף פעולה, תוך ראיית ההבדלים בין בני האדם ודחיית הדוגמטיות וההסתגרות. הציור המטפורי של דמות מפילת אימה (חתן-חיה) מבטא באופן מוחשי את האחר, השונה, שמשאלתו היא "להגיע אל", כלומר, להימנות עם הקבוצה ולהשתלב בתוכה באופן תפקודי. שאיפה זו קיימת בכל יצור אנושי והיא נובעת מהזיקה החברתית הטבועה באדם מלידה: במלוא התפתחותה אין היא רק הרצון המודע להשתייך, אלא גם היכולת למלא תפקיד יצרני בחיי הקבוצה.

גם בדיון על סיפורי חלום שבהם חולמות הנשים על תינוקות זעירים באופן חריג מושווים סיפורי החלום למעשיות הבין-לאומיות על "אצבעוני". המחברת מעיינת בגישות השונות של הפסיכולוגים המתייחסים לסוגיית הקשרים בין האם לילדה ולשליבים הפרה-אדיפליים בהתקשרות זו.

המחברת מבהירה, כי גם במקרה זה יש ניסיון להעמיד גישה אלטרנטיבית לדיון בקול הנשי כפי שהוא עולה מסוגת המעשייה, אך במקום לבחון שאלה זו באמצעות עיצוב הדמויות העומדות במרכז העלילה והתייחסות אליהן כאל דמויות בשר ודם, מועלית אפשרות אחרת, הקשורה באופני ההתקשרות המוצגים בסיפורי החלום ובמעשיות. מהלך זה מראה כי אפשר לדון בקולות הנשיים ובעקרונות הנשיים אשר מופיעים במעשיות גם במקרה של מעשיות המעמידות במרכזן גיבור זכר, וזאת באמצעות הקול הנשי העולה מסיפורי החלום הקשורים למעשייה.

ראוי לציין בהקשר זה, כי המעשייה הבין-לאומית על הגיבור הננס, "תום אגודל", "תום אצבעון" או "אצבעוני" חדרה גם לסיפורת העממית היהודית. בנוסחים ממזרח אירופה נקרא הגיבור "בעבעלע" (פולין) והוא זכה לעיבודים ספרותיים שונים בסיפורת ובשירה העברית. עיבודים אלו, שנעשו בידי גברים, מטשטשים, כמובן, את הקול הנשי. הפרק השלישי בספרה של ראופמן מבוסס אף הוא על ניתוח טקסטואלי של מעשיות ושל סיפורי חלום, ועניינו דמותה של האם החורגת של שלגייה, התחרות בין שתי הנשים ניתנת לתיקון בסיפור החלום, אך היא אינה קיימת במעשייה, ובכך רואה ראופמן את הדיון ביחסי חלום ומעשייה כיחסים משלימים. "חידת ההשפעה", העמדה הפרנאידית-סכיואידית, ושיקום האובייקט האימהי, מאירים את המעשייה העממית באור חדש ושונה.

הפרק הרביעי שונה, כיוון שהוא מתבסס על ניסיונה הקליני של המחברת בעבודה בקבוצות עם חלומות ומעשיות. כיוון שסיפורי החלום שסופרו במסגרת הקבוצתית עסקו בשוטטות ביער ובבית הממתקים, נדונו הללו תוך התייחסות למעשייה הידועה על "הנזל וגרטל". הכלים הפסיכולוגיים אפשרו את הנהרת הדיאלוג בין היחיד לקבוצה בתכנים הקשורים לעולם החלום והמעשייה.

אחת המסקנות המעניינות העולות מן הספר היא כי הניסיונות הפמיניסטיים לשכתב מחדש את המעשיות העממיות המסורתית כדי לחלץ את הגיבורה מעמדתה הנחותה והשולית, אינה הכרחית. יש אפשרות נוספת: האזנה קשובה למעשיות, אף שעובדו בידי גברים במרוצת השנים והקול הנשי שבהן הועלם, תוך השוואה לעלילות, התייחסויות, מוטיבים המצויים בחלומות של נשים.

חשוב בעיניי מאוד המסר העולה מן הספר: בעולמנו, שהוא עולם רווי אלימות ומאבקי כוח בין עמים וקבוצות, ובעיקר במציאות החיים הישראלית רוויית הכוחנות והעימותים, יש עדיין רלוונטיות לעולמה חסר הפשרות של המעשייה, עולם המבוסס על קיטובים שבסופם פתרון, שבו הטוב מנצח את הרע. הבנת עולם המעשייה תוך הבנת סיפורי החלום מאפשרים לא רק תובנות נוספות להבנת המעשייה אלא גם תובנה משמעותית לעולמנו העכשווי: אין אמנם אפשרות לבטל את העימותים, אך חיוני לקיים מפגשים שבהם הצדדים השונים יכולים לבוא לידי ביטוי.

עליזה שנהר